

भारताच्या शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका

प्रा. नारायण मधूकर राजूरवार

सहाय्यक प्राध्यापक,

मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, ता. बारामती, जि. पुणे

गोषवारा (Abstract)

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतावर जवळपास 150 वर्षे इंग्रजांचे शासन होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक राजकीय पक्षांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली. विविध विचारसरणीचे वेगवेगळे पक्ष संघटना या भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करत होत्या असे वेगवेगळे पक्ष, संघटना, दबाव गट हे संपूर्ण भारतभर आपआपल्या परीने इंग्रज शासनाच्या विरोधात आंदोलने, मोर्चे, उठाव, संघर्ष करत होते. इंग्रजांच्या सैन्याच्या तुलनेत भारतीयांच्या उठावाचा निभाव लागत नव्हता. या सर्व छोट्या छोट्या गटांनी एकत्रित येवून इंग्रजांशी लढा द्यावा असे इंग्रज अधिकारी अॅलन अॅक्टर हयूम यांना वाटत होते. या इंग्रज अधिकाऱ्याने 28 डिसेंबर 1885 रोजी नॅशनल काँग्रेस नावाची संघटना / पक्ष स्थापन केला. या राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षामध्ये देशातील विविध छोटे छोटे पक्ष राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली देशातील राजकीय पक्षांनी इंग्रज शासनाच्या विरोधात उठाव केला. शेवटी इंग्रजांना हार पत्करून भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य द्यावे लागले. अशा पद्धतीने भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढयामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. भारतासाठी कोणती शासनपद्धती, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण असावे असे प्रश्न होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस विसर्जित करावी असे मत म. गांधीजींनी व्यक्त केले. पंडीत नेहरुंनी गांधीजींचा हा सल्ला ऐकला नाही. उलट काँग्रेस पक्षाच्या झेंड्याखाली स्वातंत्र्य भारताच्या पहिल्या निवडणूका लढवण्याचा निर्णय घेतला. भारताने संसदीय / प्रतिनिधिक लोकशाहीचा स्विकार करण्याचे ठरले. संसदीय लोकशाही म्हटली कि निवडणूका आल्या, निवडणूका म्हटल्या की राजकीय पक्ष आले, देशात लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राजकीय पक्षाची भूमिका अतिशय महत्वाची होती. भारताने लिखित राज्यघटनेचा स्विकार करून लोकशाही पद्धतीने शासन कारभार सुरू केला.

भारताच्या शाश्वत विकासात भारतातील राजकीय पक्षांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. भारताच्या विकासात सत्ताधारी पक्षाची भूमिका, ध्येयधोरण, विविध कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून देशाचा शाश्वत विकासात महत्वाची भूमिका आहे. सामाजिक न्याय, अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण, महिलांचे कल्याण, कल्याणकारी राज्याची भूमिका, यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी, धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती, समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था, अलिप्ततावादी परराष्ट्र धोरणाचा स्विकार, लोकशाही विकेंद्रीकरण, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद, महिला कल्याणाची भूमिका, अल्पसंख्याकांच्या कल्याणाची भूमिका अशा विविध भूमिका घेत राजकीय पक्षांची भूमिका महत्वाची आहे. भारताच्या शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे.

महत्वाचे शब्द (Keywords)

शाश्वत विकास, कल्याणकारी राज्याची भूमिका, यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी, धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती, समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था निर्माण, अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार, लोकशाही

विकेंद्रीकरणाचा स्वीकार, सामाजिक न्यायाची स्थापना, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद, महिला कल्याणाची भूमिका, अल्पसंख्यांकाच्या कल्याणाची भूमिका

प्रस्तावना:

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतावर जवळपास 150 वर्षे इंग्रजांचे शासन होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक राजकीय पक्षांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली. विविध विचारसरणीचे वेगवेगळे पक्ष संघटना या भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करत होत्या असे वेगवेगळे पक्ष, संघटना, दबाव गट हे संपूर्ण भारतभर आपआपल्या परीने इंग्रज शासनाच्या विरोधात आंदोलने, मोर्चे, उठाव, संघर्ष करत होते. इंग्रजांच्या सैन्याच्या तुलनेत भारतीयांच्या उठावाचा निभाव लागत नव्हता. या सर्व छोट्या छोट्या गटांनी एकत्रित येवून इंग्रजांशी लढा द्यावा असे इंग्रज अधिकारी अ‍ॅलन अ‍ॅक्टर हयूम यांना वाटत होते. या इंग्रज अधिकाऱ्याने 28 डिसेंबर 1885 रोजी नॅशनल काँग्रेस नावाची संघटना / पक्ष स्थापन केला. या राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षामध्ये देशातील विविध छोटे छोटे पक्ष राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली देशातील राजकीय पक्षांनी इंग्रज शासनाच्या विरोधात उठाव केला. शेवटी इंग्रजांना हार पत्करून भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य द्यावे लागले. अशा पद्धतीने भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढयामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. भारतासाठी कोणती शासनपद्धती, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण असावे असे प्रश्न होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस विसर्जित करावी असे मत म. गांधीजींनी व्यक्त केले. पंडीत नेहरुंनी गांधीजींचा हा सल्ला ऐकला नाही. उलट काँग्रेस पक्षाच्या झेंड्याखाली स्वातंत्र्य भारताच्या पहिल्या निवडणूका लढवण्याचा निर्णय घेतला. भारताने संसदीय / प्रतिनिधिक लोकशाहीचा स्विकार करण्याचे ठरले. संसदीय लोकशाही म्हटली कि निवडणूका आल्या, निवडणूका म्हटल्या की राजकीय पक्ष आले, देशात लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राजकीय पक्षाची भूमिका अतिशय महत्वाची होती. भारताने लिखित राज्यघटनेचा स्विकार करून लोकशाही पद्धतीने शासन कारभार सुरू केला.

भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये देशातील राजकीय पक्षांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे ती पुढीलप्रमाणे:

1. कल्याणकारी राज्याची भूमिका
2. यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी
3. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती
4. समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था निर्माण
5. अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार
6. लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा स्वीकार
7. सामाजिक न्यायाची स्थापना
8. सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद
9. महिला कल्याणाची भूमिका
10. अल्पसंख्यांकाच्या कल्याणाची भूमिका

शाश्वत विकास म्हणजे, असा विकास कि ज्याचा फायदा समाजातील शेवटच्या स्तरातील व्यक्तिपासून ते उच्चभ्रू वर्गापर्यंत होणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. तसेच शाश्वत विकास म्हणजे पर्यावरणपूरक, पर्यावरणाला हाणी न पोहचवता भविष्यातील अनेक पिढ्यांचा विचार करून केला जाणारा

विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. राजकीय पक्ष म्हणजे लोकांचा असा समूह कि ज्याचा उद्देश निवडणूकीत सहभागी होऊन, निवडणूका जिंकून सत्तेत सहभागी होवून जनतेच्या कल्याणासाठी कार्य करणारा समूह होय.

भारताने संसदीय / प्रातिनिधीक लोकषाहीचा स्वीकार केल्यामुळे भारताच्या राज्यघटनेने देशाची अंतिम सत्ता ही लोकांच्या हातात दिली आहे. ही सत्ता जनता दैनंदिन वापरू शकत नाही. जनता आपली सत्ता प्रतिनिधींना देत असते व हे प्रतिनिधी जनतेच्या वतीने राज्याचे, देशाचे, जिल्ह्याचे, तालुक्याचे, गावाचे प्रतिनिधित्व करत असतात. हे प्रतिनिधी निवडून देण्यासाठी आपल्या निवडणूका घेतल्या जातात. ह्या निवडणूका देशातील विविध राजकीय पक्ष लढवत असतात. ज्या राजकीय पक्षाला बहुमत मिळते तो राजकीय पक्ष शासनात सहभागी होवून देशाच्या शाश्वत विकासासाठी भूमिका पार पाडत असतो व विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षाच्या विविध निर्णयावर, धोरणांवर, कायद्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य पार पाडत असतो. अशा पद्धतीने भारताच्या शाश्वत विकासात देशातील सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात.

कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीमध्ये भूमिका:

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूका 1952 साली झाल्या. भारतीय राज्यघटनेतील कल्याणकारी राज्याची भूमिका पार पाडण्याची जबाबदारी ही शासनात असलेल्या राजकीय पक्षाची होती. कल्याणकारी राज्य म्हणजे जनतेच्या कल्याणासाठी सर्वतोपरी कार्य करणारे शासन. कल्याणकारी राज्य म्हणजे व्यक्तीच्या जन्मापासून ते व्यक्तीच्या मृत्यू पर्यंतची सर्व कामे शासनाने, प्रशासनाने पार पाडणे यास कल्याणकारी राज्य असे म्हणतात. व्यक्तीच्या जन्मापासून म्हणजे आरोग्याची सेवा, शिक्षण, संरक्षण, कला, आर्थिक सर्व प्रकारच्या कार्याची जबाबदारी ही शासनाला पार पाडावी लागते. ही भूमिका यथेष्ट पाडल्याचे कार्य राजकीय पक्षालाही करावे लागते. यामध्ये सत्ताधारी पक्षाचे नेतृत्व तसेच विरोधी पक्षाचे नेतृत्वाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

लोकषाहीच्या यषस्वी अंमलबजावणीसाठी:

कोणत्याही देशाचे व त्या देशातील नागरीकांचे भवितव्य हे त्या देशाने कोणत्या राज्यव्यवस्थेचा, शासनव्यवस्थेचा स्विकार केला आहे यावरती अवलंबून असते. भारताने संसदीय लोकषाहीचा स्विकार केलेला आहे. संसदीय लोकषाहीमध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधूता, सामाजिक न्याय, मूलभूत हक्कासारखे तत्वे महत्वाची असतात. या सर्व तत्वांची यषस्वी अंमलबजावणी करण्याची भूमिका ही राजकीय पक्षांना पार पाडावी लागते. सत्ताधारी पक्षाने कायदानुसार शासन कारभार केला पाहिजे. विरोधी पक्षाने सत्ताधारी पक्ष नियमांचे पालन करतो ही नाही हे पाहिले पाहिजे. लोकषाही यषस्वी करण्यामध्ये राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे.

धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती:

भारतीय राज्यघटनेत 1976 साली 42 व्या घटनादुरुस्तीने धर्मनिरपेक्षता या तत्वाचा समावेश केला गेला. भारताने धर्मनिरपेक्षतेचा स्विकार केला या तत्वाची अंमलबजावणी करण्याची खरी भूमिका ही शासनाची पर्यायाने सत्ताधारी राजकीय पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे देशाला कोणताही अधिकृत धर्म नाही. तसेच कोणत्याही धर्माला राज्यधर्माचा दर्जा देण्यात येणार नाही. भारतीय कायद्यापुढे सर्व धर्मांना समान वागणूक दिली जाईल. या धर्मनिरपेक्षतेच्या स्थापनेत राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची असते. भारताच्या शाश्वत विकासात भारताचे धर्मनिरपेक्ष असणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

समाजवादी गणराज्य व्यवस्था निर्माण करणे:

भारताच्या राज्यघटनेत समाजवादी गणराज्य या तत्वाचा उल्लेख आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्यावर समाजवादाचा फार मोठा प्रभाव होता. समाजवाद म्हणजे देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आर्थिक उत्पादनाच्या साधनांवर जनतेची म्हणजेच शासनाची मालकी असेल. वैयक्तिक कोणाचीही मालकी असणार नाही. ही समाजवादी व्यवस्था भारतात यशस्वी करण्यात भारतातील राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती.

लोकषाही विकेंद्रीकरणाची भूमिका:

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जी राज्यघटना तयार केली गेली. त्या राज्यघटनेने लोकषाही विकेंद्रीकरणाची भूमिका स्विकारली. यासाठी केंद्र सूची, राज्य सूची, समवर्ती सूची, शेषाधिकार अशी अधिकारांची विभागणी करण्यात आली. अत्यंत महत्वाचे, ज्या विषयाची व्याप्ती संपूर्ण देशभर आहे. अशा विषयावर कायदा करण्याचे व त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य केंद्रसरकारला करावे लागते. उदा. गृह, संरक्षण, परराष्ट्र, चलन यासारखे विषय केंद्राकडे आहेत. यापेक्षा कमी महत्वाचे मात्र जनतेच्या दृष्टीने महत्वाच्या विषयांवर कायदा करण्याची किंवा निर्णय घेण्यासाठी राज्यशासनाची तरतूद केलेली आहे. उदा. शिक्षण, कायदा व सुव्यवस्था तसेच जनतेच्या दैनंदिनीशी संबंधित असलेल्या गोष्टींची पूर्तता करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य शासनसंस्थेची निर्मिती करण्यात आली आहे. उदा. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या सर्व लोकषाही विकेंद्रीकरण प्रक्रियेत राजकीय पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

सामाजिक न्यायाची भूमिका:

शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या तरतूदीनुसार मागासवर्गीयांना आरक्षण देण्यात आलेले आहे. या आरक्षणाला सर्व राजकीय पक्षांनी सकारात्मक पाठिंबा दिला आहे. तसेच अनुसूचित जाती व जमातीच्या नागरीकांना विशेष संरक्षण देणारे कायदे केले आहेत. तसेच, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती तसेच शासन अनेक सामाजिक योजना लागू करते. राजकीय आरक्षण, नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण देवून राजकीय पक्षांनी देशातील मागासलेल्या घटकांना सामाजिक न्याय देवून देशाच्या शाश्वत विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे.

सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद:

सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावादामध्ये राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे. भारतीय समाजात शैक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक विविधता आहे. या विविधतेतून एकता निर्माण करण्याचे कार्य राजकीय पक्ष करत आहेत. भारतामध्ये भाषेत, धर्मात, संस्कृतीत विविधता आहे. अशा विविधतेतून एकात्मता निर्माण करून शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे.

महिला कल्याणाची भूमिका:

भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये राजकीय पक्षाची महिला कल्याणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांत 50 : आरक्षण, शासकीय नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण, महिलांना घरगुती छळापासून संरक्षण देणारे कायदे, महिलांना शिष्यवृत्ती यांसारखे निर्णय घेवून महिला विकासामध्ये राजकीय पक्षांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे. महिलांचा विकास झाल्याशिवाय देशाचा शाश्वत विकास होवू शकत नाही.

अल्पसंख्याकांच्या कल्याणाची भूमिका:

भारताच्या शाश्वत विकास करायचा असेल तर देशातील अल्पसंख्यांक वर्गाचा विकास झाल्याशिवाय शाश्वत विकास होणार नाही. अल्पसंख्याकांच्या विकासासाठी भारतीय राज्यघटनेने विशेष अधिकार दिले आहेत. या विशेष अधिकाराचे पालन देशातील बहुसंख्य राजकीय पक्ष भूमिका पार पाडताना दिसतात. बहुसंख्याकांच्या तूलनेत अल्पसंख्याकांच्या विकासासाठी राजकीय पक्षांनी जास्त लक्ष देवून अल्पसंख्याकांचा विकास केला.

सारांश:

भारताच्या षाष्वत विकासात भारतातील राजकीय पक्षांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. भारताच्या विकासात सत्ताधारी पक्षाची भूमिका, ध्येयधोरण, विविध कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून देशाचा शाश्वत विकासात महत्वाची भूमिका आहे. सामाजिक न्याय, अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण, महिलांचे कल्याण, कल्याणकारी राज्याची भूमिका, यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी, धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती, समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था, अलिप्ततावादी परराष्ट्र धोरणाचा स्विकार, लोकशाही विकेंद्रीकरण, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद, महिला कल्याणाची भूमिका, अल्पसंख्याकांच्या कल्याणाची भूमिका अशा विविध भूमिका घेत राजकीय पक्षांची भूमिका महत्वाची आहे. भारताच्या शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे.

संदर्भ:

1. सुहास पळशीकर, सत्तासंघर्ष, समकालीन प्रकाशन, पुणे 2007
2. सुहास पळशीकर, भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण, साधना प्रकाशन, पुणे, 2009
3. सुहास पळशीकर, राजकारणाचा ताळेबंद, साधना प्रकाशन, पुणे, 2013
4. डॉ. पी. एल. फाडीया, इंडियन गव्हर्नमेंट अँड पॉलिटिक्स, साहित्य भवन, आग्रा 2017
5. डॉ. अनुपचंद कपूर, पॉलिटिकल सायन्स, चौद प्रकाशन, नवी दिल्ली, 2016
6. तुकाराम जाधव, महाराष्ट्राचे राजकारण नव्या वळणावर, युनिक अँकॅडमी, पुणे 2015
7. य. दि. फडके, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र राजकीय इतिहास, खंड-5, अजब प्रकाशन पुणे 2000
8. योगेंद्र यादव आणि सुहास पळशीकर, From Hegemony to Convergence; Party System and Electoral politics in the Indian States
9. अकोलकर प्रकाश, जय महाराष्ट्र, मुंबई प्रभात, 1998
10. भोसले हर्षद, मुंबई महानगरपालिका निवडणूक, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 2004
11. व्होरा राजेंद्र आणि सुहास पळशीकर, महाराष्ट्रातील सत्तांतर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई 1996
12. पुरंदरे वैभव, द ना स्टोरी, मुंबई बिझनेस प्रकाशन, 1999
13. कुलकर्णी सुहास, मंडल आयोग व त्यानंतरचे राजकारण, समाज प्रबोधन पत्रिका, पुणे 1991
14. अनुभव मासिक, महाराष्ट्रातील निकालामागचं वास्तव, मुंबई 1996

